

O'ZBEK TILIDA AYOL KONSEPTINING LINGVOKOGNITIV TALQINI**Mullaboyeva Shirin Baxtiyor qizi**

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU stajyor-o'qituvchisi

+998903156135, mullaboyevashirin@navoiy-uni.uz<https://doi.org/10.5281/zenodo.13928995>

Annotatsiya. Mazkur maqola orqali o'zbek tilida "ayol" konseptining kognitiv tahlil qilish usullari borasida fikrlar keltirilgan. Shu bilan bir qatorda o'zbek tilshunoslik madaniy konsepsiyasini ko'rib chiqishga hamda konsepsiya tarkibini tashkil etuvchi uning paremiyalardagi xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Kognitologiya, konsept, ayol, ona, lingvokognitiv, til, ong, zamonaviy tilshunoslik, bilish, idrok etish, kognitiv tahlil, antroposentrik, madaniy, lingvistik, psixologik, falsafiy.

LINGUISTIC INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF WOMAN IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. Through this article, thoughts are presented on the methods of cognitive analysis of the concept of "woman" in the Uzbek language. At the same time, the cultural concept of Uzbek linguistics and its features in paremies, which make up the concept, are discussed.

Key words: Cognitology, concept, woman, mother, linguocognitive, language, consciousness, modern linguistics, cognition, perception, cognitive analysis, anthropocentric, cultural, linguistic, psychological, philosophical.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТА ЖЕНЩИНА В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье изложены мысли о методах когнитивного анализа концепта «женщина» в узбекском языке. В то же время обсуждается культурологическая концепция узбекского языкознания и ее особенности в паремиях, составляющих эту концепцию.

Ключевые слова: Когнитология, концепт, женщина, мать, лингвокогнитив, язык, сознание, современная лингвистика, познание, восприятие, когнитивный анализ, антропоцентрический, культурологический, лингвистический, психологический, философский.

Ayol madaniyatning asosiy tushunchalaridan biri hisoblanadi. Ushbu tushunchani tahlil qilish kognitiv tilshunoslik uchun ham ahamiyatlidir. "Kognitiv" atamasining asosida "bilish",

“idrok etish” degan ma’nolar yotadi (ingliz tilida “cognitive”, rus tilida “poznatelniy”). Sh. Safarov fikricha, “Bilim olish va saqlash, uni amalda qo’llash va uzatish manbai va, nihoyat, uni shakllantiruvchi vosita bo’lgan til tizimi kognitiv tahlil obyekti ekanligiga hech qanday shubha yo’q. Bilimning mavjudligi tilning mavjudligidan. Tilning o’zi esa kognitiv tizimning faoliyati mahsulidir, lisoniy tarkiblar tafakkur faoliyati natijasida shakllanadi”. [1,2] Kognitologiya tafakkur haqidagi fan bo’lib, uning tayanch nuqtasi tilshunoslikdir. So’zsiz, lingvistik tahlil kognitiv tahlilning bir turi, uning ma’lum bir ko’rinishda namoyon bo’lishidir. Kognitiv tilshunoslik fani XX asrning ikkinchi yarmida axborot texnologiyalari taraqqiyoti oqibatida yuzaga kelgan “sun’iy intellekt” tizimi vositalariga oid mushohada, savollarga javob izlovchi fan sifatida paydo bo’ldi. Bu fan insonning bilish faoliyati bilan shug’ullanuvchi fanlar tarkibiga kiradi. Konsepsiyani tahlil qilishda (J. Lakoff, M. Jonson, Langaker, Djekendorf R. va boshqalar) hamda (Yu. S. Stepanov, A.P. Babushkin, Yu.D. Apresyan, S.X. Lyapin, V.I. Karasik, D.O. Dobrovolskiy, N.N. Boldyrev, I.A. Sternin, E. S. Kubryakova, Yu.N. Karaulov va boshqalar) kabi olimlarning ilmiy ishlari tayanch vazifasini o’taydi. “Ayol” tushunchasi milliy-madaniy xususiyatga ega bo’lgan juda ko’p ma’lumotlarni o’z ichiga oladi Zamonaviy tilshunoslik fanida mavjud bo’lgan konseptni aniqlash muammosi, konsept va til birliklari o’rtasidagi munosabatlar muammosiga bevosita bog’liqdir. Konsept mohiyatini tushunishga bo’lgan har qanday urinish “tushuncha”, va “ma’no”ni o’z ichiga olgan bir qator atamalarning mavjudligini amalga oshirishga olib keladi. Konsept atamasi tilshunoslik tadqiqotlarida XX asrning birinchi yarmidan paydo bo’la boshladi. Bu atama ingliz tiliga oid so’z bo’lib, (conscept), rus tilida ponyatie (tushuncha) atamasi bilan tarjima qilinadi. Keyinchalik bu atama tushuncha atamasi bilan aralashtirib yuborila boshlangach, uning tom ma’nodagi mazmunini aniq shakllantirishga qaratilgan ishlar tadqiq qilina boshlandi. “Konsept” tushunchasi kognitiv fan va lingvokulturologiyaning asosidir. Ammo, “konsept” atamasi chet elda ham, mahalliy tilshunoslikda ham keng qo’llanilishiga qaramay, hozirda uning yagona izohi yo’q. Hozirgi kunda tilshunoslikda konsept atamasini aniqlash uchun bir qancha yondashuvlar mavjud: Yu. S. Stepanov konseptni shunday ta’riflaydi: “Inson ongida madaniyat o’chog’i, bu madaniyat shaklida insonning aqliy olamiga kiradigan narsa” [2,2]. Shuningdek, Yu. S. Stepanov ta’kidlaganidek, “konsept” bu “ma’lum bir so’z bilan birga keladigan g’oyalar, tushunchalar, bilimlar, uyushmalar, tajribalar to’plami». (Cognition – bilish, cognize – tushunmoq, bilmoq, cognitive – bilishga oid, cognition-aql, tafakkur). Insonning dunyoni, voqelikni bilishi, uni idrok etishida uning faoliyati natijasi hisoblangan tafakkurning o’rnini alohida ta’kidlash kerak. Kognitiv tahlilning tadqiqot ob’ekti bilimlar haqidagi tasavvurlar strukturasi va ularning turli kognitiv jarayonlar (tushunish, tahlil, til axborotining qurilishi) da til imkoniyatlarini sharhlash,

shu bilan birga ularning paydo bo'lishini o'rganish kabilarni o'z ichiga oladi. Kognitiv tahlilda olamni bilish jarayonida yuzaga keladigan mantiqiy (mental) strukturalarning lisoniy ifodasini ochib beruvchi mexanizmlar qurshovidagi uslub va vositalar tadqiqi asosiy o'ringa chiqadi. Konsept lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi. Masalan, «Ayol» konseptini qiyosiy jihatdan o'rganish bilan bog'liq. Professor Shahriyor Safarovning "Kognitiv tilshunoslik" (2006) kitobida "Ayol" konsepti haqida juda yaxshi misollar berilgan va Ayolning bir nechta xususiyatlari sanab o'tilgan. [4,15]

№	Ayolning xususiyatlari	Misollar
1	Turmush qadriyatlarini hurmat qiladigan	Har doim oilasini birinchi o'ringa qo'yadigan, sadoqatli, sevimli, mehribon, pazanda, bardoshli, haqiqiy do'st, kechirimli, rostgo'y, orasta, samimiy, shirinso'z, kamgap, tejamkor.
2	Aqlli	Sermulohaza, o'ziga sodiq, oqil, zukko diqqatli, begonalar oldida o'zini vazmin tutadigan, madaniyatli, fahm-farosatli, milliy qadriyatlarni hurmat qiladigan.
3	Hayoli	Or nomusli, iymonli, iboli, ham dunyoviy, ham diniy tomondan bilimli, vijdonli, namunali, iffatli, ma'rifatli.
4	Tashqi go'zallik	Nazokatli, matonatli, nafis, istarali.
5	Jasoratli	Mehnatkash, kuchli, tadbirkor, sabrli jonkuyar.

Yuqoridagi tushunchalarga qo'shimcha qilib yana quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- mehnat qilayotgan ayol;
- xizmatkor ayol;
- kunlik ishchi;
- uy Bekasi;
- yozuvchi;
- (g'ayratli) ayol;
- (mehribon) ayol;
- ona;
- qari ayol;
- yosh ayol;

- turmush o'rtog' (rafiqa);
- beva ayol;
- xotin, birinchi xotin va h.k.

O'zbek tilida leksemalar xotin, sinonim leksemalar ayol, ammo ma'no jihatidan umumiy va stilistik rangda so'z bor: Ayol: 1) ayol; 2) xotin.

Kontseptlar inson ongida shakllanadigan ideal narsadir. Ular orasida eng keng tarqalgani "ayol" konsepti. Uni dunyoning asosiy tushunchalaridan biri, deb ayta olamiz. Ona ayol — bu yangi tug'ilgan chaqaloq bilan o'zaro aloqada bo'lgan birinchi odam. Boshqacha qilib aytganda, ona o'z bolasi ongida dunyo tasvirining asosini yaratadi, bu o'z xalqiga va millatiga xosdir. Bolada hayotga to'g'ri munosabatni shakllantirishga hissa qo'shadigan ham ayoldir. "Ayol" muqaddas zot bo'lib, u Xudoning marhamati bilan insoniyat naslini ko'paytirish uchun yaratilgan. Onalik — bu ayolning yer yuzidagi asosiy vazifasidir.

O'zbek tilidagi paremiyalar va iboralarda "Ayol" konseptining semantik, mantiqiy va axloqiy jihatdan yuqori darajadagi xususiyatlari aks etgan. Tematik tasnifga ko'ra, paremiyalarning quyidagi guruhlarini maksimal muvofiqlikni namoyish etadi: Xotinning (birinchi navbatda, uy egasi) oilaviy hayotdagi muhim rolini tasdiqlovchi iboralar,

Ijobiy baho berilgan:

- Ayol bilan olam munavvar;
- Yaxshi xotin – uy ziynati;
- Jannat – onalar oyog'i ostida;
- Yaxshi qiz mahalladan tashqariga chiqmaydi va h.k

Salbiy baholashdagi iboralar:

- Ayol kishining makri qirq tuyaga ham oz;
- Onasini ko'r-u, qizini ol;
- Xotining yaxshi chiqsa xo'p-xo'p, yomon chiqsa faylasuf bo'lasan;
- Erni er qiladigan ham xotin, qaro yer qiladigan ham xotin va h.k.

Ushbu yuqoridagi ijobiy va salbiy baholarga ega bo'lgan paremiyalardan o'zbek tilida ayolning kognitiv jihatdan asosan axloqiy xislatlari nazarda tutilishini ko'rishimiz mumkin. Ayol avvalambor, ona undan keyin xotin (rafiqa) sifatida tushuniladi.

"Ayol" hurmat va izzatga loyiqdir, chunki u o'zgaras huquqqa ega bo'lib, u hech kimga yoki hech narsaga almashtirilishi mumkin bo'lmagan insondir. "Ayol" kognitiv modeli shunday bir aqliy tuzilma bo'lib, u ikki guruh belgilarini o'z ichiga oladi:

Birinchi guruh kontseptual belgilar, asosan, ayolning biologik mavjudot sifatida tavsiflanishi bilan bog'liq (ayolning tashqi ko'rinishi bilan bog'liq bo'lgan kontseptual belgilar;

ayolning yoshi bilan; ayol nutqi bilan; ayolning psixologik xususiyatlari; uning aqliy qobiliyatlari, ma'lumot darajasi, ayolning onalik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan belgilar),

Ikkinchisiga asosan ayolni ijtimoiy mavjudot sifatida tavsiflovchi kontseptual belgilar kiradi (ayolning oiladagi roliga xos bo'lgan kontseptual belgilar; ayolning o'rni; oiladan tashqaridagi ayol tavsifi bilan). Albatta, kontseptual xususiyatlarni ikki guruhga bo'lish shartli, chunki ba'zi belgilar ham biologik, ham ijtimoiy ko'rinishga ega.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, "Ayol" konsepti o'zbek tilshunosligida madaniy kontseptual nuqtayi nazardan chuqur tahlil qilinishi lozim bo'lgan jihatlardan biridir.

Ushbu tushuncha tadqiqot ob'ekti sifatida uni yanada kengroq tushunishga yordam beradigan kalit so'zlar, kognitlar va sinonimlar bilan birga tahlil qilinishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Maqoladagi ushbu tahlillar o'zbek milliy til va madaniy hamjamiyati vakillarining kontseptual sohasini ajratib turuvchi madaniy xususiyatlarni aniqlashga imkon beradi.

REFERENCES

1. Артемова А. В. Эмотивно-оценочная объективация концепта «женщина» в семантике фразеологической единицы: автореф. дис. канд. филол. наук. Пятигорск, 2000.
2. Бабушкин А. П. Концептуальные типы значений // Контрастивные исследования лексики и фразеологии русского языка. А. П. Бабушкин. — Воронеж, 1996.-с. 10–14.
3. Ганшина, К. А. Французско-русский словарь. М.: Рус. яз., 1987. с. 384.
4. Ибрагимова Р. С. Специфика репрезентации концепта «женщина» во французском и узбекском языках (на материале паремиологии). Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 25 (240).
5. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов // Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянитов, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. Под общей редакцией Е. С. Кубряковой. — М.: фил, фак. МГУ.1996.-245 с.; с28–37.
6. Узбекско-русский словарь / под. ред. С. Ф. Аюбиров, Г. Н. Михайлова. Ташкент: глав. ред. Узбек. энцикл., 1988. с. 522, 21.
7. Дмитриева О. А. Культурно-языковые характеристики пословиц и афоризмов (на материалах французского и русского языков). Дисс.. канд. филол. наук. — Волгоград, 1997. — 189 с.